

Makkai püspök úr titkárnője voltam

Kolozsvár, Győzelem tér 13. Kilencvenöt éve áll ez az impozáns, szecessziós épület a tér és a Postakert utca sarkán – a hajdani Református Theologiai Fakultás. Kapuja fölött a háromnyelvű megkopott felirat negyven éve jelzi újabb rendeltetését, egy körülményes nevű, de egyházakat megbékéltető jeles intézmény nevét: Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Theologiai Intézet.

Bent az udvarban a földszinten, a tanári lakásokban, nagynevű elődök örököseként, de immár maga is nyugalmazottan, él dr. Geréb Pál, a rendszeres teológiai tudományok doktora és volt professzora, és felesége, ki egykor Makkai Sándor püspök titkárnője, munkatársa és a család közeli barátja volt.

– *Erzsike néni hogyan került a Püspökségre, miként lett Makkai titkárnője?*

G. P.-né: Nagyon érdekesen és romantikusan. Szegény családból származom, érettségi után nem tudtam egyetemre menni. Nekem már akkor nagyon jó barátnőm volt *Pilder Mária*, aki igen jóban volt Makkaiékkal. Érettségi után állást kerestem, és bekerültem a *Református Család*hoz adminisztrátornak – ez a református nőszövetségnek volt a lapja. Kilenc hónapig dolgoztam ott, és *Maksay Albert* volt a főszerkesztőm, a püspök titkára pedig *Makkai sógornője*, úgy hívták, hogy *Borsay Eszti*. *Makkai* nagyon szerette és igényelte is az adminisztrációt, és nem rajongott azért, hogy mindenáron férfi titkára legyen. 1930-ban *Eszti* átment egy időre Pestre. Egy alkalommal *Makkai* átjött a Farkas utcai lelkészi irodába, ott volt az én munkahelyem is, és nekifogott tanítani az ügyvitelre. Nagyon hozzáértően és precízen elmagyarázta, hogy mit hogyan kell csinálni.

Harmadik nap azzal jön hozzám *Pilder Mária* néni, hogy *Makkai* azt mondta, hogy én nagyon megfelelnék neki, és menjek át hozzá titkárnőnek. Igen ám, de én még akkor sem gépelni, sem gyorsírni nem tudtam. Hát persze, hogy ez nekem egy óriási ugrás volt, boldogan mentem. Nagyon türelmes volt hozzám: megvárta, amíg megtanulok gépelni.

Makkai egy csodálatos dolgozószobát rendezett be magának a püspökség épületében. Egy barátságos, otthonos, kedves hely volt, sütött belőle, hogy egy értelmiségi dolgozószobája. A mostani várószobában ált egy íróasztal, ott volt az én helyem.

Makkai körülbelül 9 órára jött a hivatali szobába, addigra meg is érkezett a posta. Felhatalmazott, hogy amiről látom, hogy hivatali, azt bontsam fel, a személyeseket hagyjam; és ezután a postát előkészítve bevittem neki. Miután elolvasta, szétosztottam a leveleket az ügyosztályok szerint, s azután vagy én vittem le, vagy feljött az altiszt, és *Makkai* lediktálta a válaszokat, meg az egyéb leveleket, én letisztáztam és legépeltem. Így telt el egy rendes nap. Egyig voltunk hivatalban reggeltől, egytől négyig szünet, és négytől hatig megint volt fogadás és hivatal.

Ami érdekes volt, *Makkai* nem szerette, hogy kopogjon az írógép. Ők nyáron mindig elutaztak valahová, főleg Pestre, aztán vettek egy házat is a Böszörményi úton, ahol később *Makkai Laciék* is laktak, azt hiszem, hogy a *Táltos király* tiszteletdíjából. Szóval zavarta az írógép a fogalmazásban, ezért mindig gyorsírással kellett írjak neki. Én október 30-án kerültem oda, s amikor elmentem, kiadta nekem, hogy amíg ő Pesten lesz, tanuljak meg gyorsírni. Hát ez nem egy egyszerű dolog. Én megtanultam, de bizony az elején sok türelem kellett hozzá. Leírni leírtam, de kiolvasni volt a legnehezebb. Ő lediktálta s kérte visszaolvasni, hát megvallom őszintén, hogy vért izzadtam, amíg kiolvastam, de ő nagyon

türelmes volt. De aztán rendre belejöttem, és amit csak lehetett, mind gyorsírással írtam neki. Egyházi munkája közben ő is állandóan gyűjtögette az anyagot írásaihoz.

– *Ezt ő személyesen végezte, ő maga járta a levéltárakat, vagy megkért valakit?*

G. P.-né: Személyesen gyűjtötte, kis cédulákra írta le, s onnan diktálta cikkeit, előadásait.

– *És hogy diktált? Céduláit tette-vette, s ami eszébe jutott?*

G. P.-né: Az egész előadás a fejében volt, a cédulákon csak a vezérgondolatok voltak, amikor konkrét adatra volt szükség.

A legelső nagyobb szabású munka, amit írtam neki, a *Táltos király* volt. Én még nem voltam ott, amikor megjelent 26-ban az *Ördögszekér*, amely olyan nagy botrányt kavart fel, de főként a lelkészek voltak nagyon megbotránkozva, a konzervatív emberek, hogy egy püspök hogy írhat ilyet. Igaz, akkor még nem volt püspök.

Szóval nekifogtunk írni a *Táltos királyt*. Már ne haragudjon, de így kell mondjam, hogy fogtunk... Amikor írni kezdtünk, akkor mindig minimálisra redukálódott az irodai tevékenység. Amit csak lehetett, azt lenyomott az igazgatótanácshoz, és csak azokat fogadta, akiket feltétlenül muszáj volt, például Bánffy Miklóst, Bánffy Ferencet, a főgondnokokat... Szóval diktálta, és ez úgy ment, hogy délelőtt elvégeztem a hivatali dolgomat, és délután négy órára behívott, leültetett a dolgozószobájában az íróasztalhoz, és ő sétálva a szobában, a kis fecnikből diktálta a regényt. Én akkor már jól tudtam gyorsítani, de úgy sem volt könnyű dolog. Nekikezdtünk négy órakor, hat órakor behozták a teát, és nyolckor vacsoráztunk. Ha pedig neki még kedve volt, vagy nem volt fáradt, vagy nem volt valami más társadalmi elfoglaltsága, akkor sokszor tizenegyig dolgoztunk. Ez nagyon kimerítő munkaprogram volt. Este aztán mindig hazakísért valaki. Laci akkor már elég nagy fiú volt, vagy ő, vagy valamelyik másik. Az Egyetem utcában laktunk akkor, nem volt messze a Király utcától.

Másnap délelőtt félre kellett tennem mindenféle hivatalos dolgot, legépeltem, amit előző délután írtunk, azt azután fel kellett olvasnom, ez volt a legfontosabb.

– *És ő ezekből a papírokból regényt diktált?*

G. P.-né: Igen, hihetetlen, de onnan. De nem gondolkozva, nyögve diktálta, hanem valósággal ömlött belőle. Ez neki az agyában már készen volt.

A *Táltos királyt* kb. két hónapig írtuk, és ez minimálisra szűkítette a hivatalt. Ez volt az első tél.

Közben jöttek az előadásorozatok is. Már nem emlékszem mikor, de ezután írtuk a *Magunk revisióját*. Keddenként voltak teológiai estélyek, amikor ilyen tudományos előadásokat tartottak, *Tavaszy, Imre Lajos, Kecskeméthy*. Makkai négy előadásban olvasta fel akkor ezt a művét, mely szerintem korszakalkotó volt minden szempontból.

Mikor aztán befejeződött egy-egy könyv, akkor ment az élet tovább a régi medrében.

– *És ehhez a különös munkarendhez és életrendhez hogy viszonyultak a tanácsosok és az esperesi kar, hogy a püspököt most nem lehet zavarni, mert most regényt ír?*

G. P.-né: De lehetett zavarni, mert ami feltétlenül fontos volt, azt feljöttek megbeszélni velem. Hogy hogy viszonyultak azt nem tudom, csak sejtettem, mert annyit láttam, hogy ő nem volt olyan nagyon jó viszonyban a Theológiával. Nem ellenséges viszonyban volt, ott szó sem lehetett ilyesmiről, nem volt vita, sértegetés, de nem volt olyan testvéri a viszony.

Megmondom őszintén, hogy a konzervatív egyháziaknak nem tetszett, hogy Makkai benne volt a Helikon körben és a marosvécsi találkozókban, ami ezek számára világinak tűnt. Az is bosszantotta őket, hogy ő miért barátkozik ennyire ezzel a világi társasággal. Jöttek ide hozzá *Áprilyék, Kemény János, Kuncz Aladár, Reményik, Járosi Andor*, nekik egy egész körük volt, akik itt a püspöki lakásban igen gyakran összegyűltek, estélyeket adtak.

– *Nem voltak egyházi barátai?*

G. P.-né: Hát nézze, nem nagyon voltak. Éppen sokszor elbeszélgettük az urammal, hogy neki olyan igazi lelki, közeli egyházi barátai nem voltak. Eléggé magára hagyták.

– *Pedig ő a Theológiáról ment át.*

G. P.-né: Igen, de *Imre* Lajosék jobban szerették volna, ha *Tavaszy* lesz a püspök; és ez mint egy bomba robbant, hogy *Makkai* lett.

G. P.: Ez a robbanás megkezdődött már akkor, amikor *Ravasz* kiment, és az egyházkerületi főjegyző *Tavaszy* helyett *Makkai* lett. Utána nagyon hamar meghalt *Nagy Károly* és jött *Makkai*.

– *És mégis minek köszönhető, hogy ő ilyen gyorsan felfutott az egyházi vezetésbe?*

G. P.: Kérem szépen, *Makkai* nagyon tehetséges ember volt, és tekintélyes teológus. Több alkalommal vett részt teológus konferenciákon, és bőven volt alkalma egyházának, hogy megismerje.

G. P.-né: Ő nagyon jóban volt *Ravasszal*, úgy hogy neki valóságos tragédia volt, hogy *Ravasz* kiment.

G. P.: Az ő felemelkedésének alapja onnan kezdődött, hogy *Ravasz* kiment *Pestre*, és szükség volt tehetséges emberre. Az ő tehetsége annyira nyilvánvaló volt, hogy ezt nem lehetett nem tudomásul venni. Először is, olyan könnyedén, elegánsan beszélt, olyan érdekesek voltak az ige hirdetései, mindamellettt olyan komolyak és igeszerűek, hogy megnyerte a papságot és a gyülekezetet. A baj csak az volt, hogy tartózkodó modorával egy kicsit el is idegenítette az embereket. Abban az időben, az én gyermek- és fiatalkoromban, emlékszem, állandóan panaszkodtak a papok, hogy feljöttek ide *Kolozsvárra*, hogy a püspökkel beszéljék meg ügyes-bajos dolgaikat, és az egyszerűen nem is fogadta őket, mert el volt foglalva, nincs ideje, mert jegyzetel vagy könyvet ír.

– *Számomra rejtély továbbra is, hogy miként lehetett csupán saját tehetségének súlyánál fogva harminckét éves korában főjegyzővé, harminchatban pedig püspökké. Elég ehhez valakinek a saját tekintélye és jelentősége? Miközben ott vannak a tekintélyes esperesek, teológiai tanárok?*

G. P.: Az úgy lett, hogy az egyházmegyék mégiscsak Makkait akarták. Neki nagyobb volt a tekintélye. Ugyanúgy, mint a *Makkai* elmenetele után hiába volt *Tavaszy* nagy tekintélye, mégis *Vásárhelyit* választották meg püspöknek, pedig ő mégis csak

egy gyülekezeti lelkész volt a teológiai tanárok mellett, őt választották meg, mégpedig egyhangúan.

– *Egyházi csoportosulás, szövetség nem állt a háta megett?*

G. P.-né: Azonnal ki kellett álljon belőle, mielőtt megválasztották, mert nem tartották illendőnek, hogy esetleg mások hátrányos helyzetbe kerüljenek miatta, vagy elhúzódjának tőle.

A belmisszió atyja *Imre Lajos* volt. Ezt mindenkinek el kellett ismernie. Ellenben a nőszövetséget *Pilder Mária* hozta lendületbe Makkain keresztül. A nagy műve pedig a református kórház volt, ez persze egészen az övé, és persze *Bíró Mózesé*. Ekkor indul el az IKE, leányszövetség. Addig inkább csak olyan egyletek voltak, szövetségek. Akkor jött Makkai, megmondta, hogy a bibliaóra kell legyen a középpontban. Odatett engem, én voltam a leányszövetség vezetője. Nagyon szerettem ezt a munkát; irodalmi esteket rendeztünk, kirándulásokat.

Makkainak volt arra is ideje, hogy kedden esténként összegyűjtött minket, belmissziós munkásokat. Hat-nyolc tagozat felelőse ült olyankor össze, és akkor ő nem mint püspök beszélgetett velünk, hanem mint barát. Mindenkitől megkérdezte, hogy mi a gondja, kérdése. Nagyon komolyan részt vett ezekben a munkákban, ő lelkesítette a társaságot.

Például volt egy ilyen probléma ezeken az ifjúsági bibliaórákon, hogy az úgynevezett úri leányok nem vettek részt, hanem csak az egyszerűbbek, akiknek legfeljebb érettségiük volt. Makkaival nagyon sokat beszélgettünk, hogy miként lehetne őket bevonni. Ezek voltak a bálkirálynők, akik adták a nagyot, le is mosolyogtak bennünket. Akkor már megvolt a FIKE (Fősikolás Ifjúsági Keresztyén Mozgalom), akinek az egyik fő mozgatója *Tonk Emil* volt. Szóval ezeken a találkozásokon azt beszélgettük, hogy mit lehetne tenni, hogy érdekesebb legyen. Nekem volt egy ilyen elgondolásom, hogy ne úgy kezdjük a bibliaórát, hogy felolvasunk egy igét és azt megmagyarázzuk, hanem emellett legyen egy téma, és a beszélgetések rendjén jussunk el az igéhez.

Makkai, mint ember tartózkodó volt. Nem volt egy nyílt, népszerűsködő. Kedves volt a maga módján, de visszahúzódo; de azért messzire sugárzott róla a tekintély. Közöttünk mégis fel tudott oldódni, ez is az ő arca volt, volt türelme, összeült velünk, és ott egy-két órát együtt voltunk, kérdéseinket vitattuk vele.

– *Ilyenkor közvetlen tudott lenni?*

G.P.-né: Hogyne, ő különben sokszor fel tudott oldódni, csak voltak emberek, akikkel nem tudott felmelegedni.

G.P.: Tudod hogy volt? Makkainak nagyon sok minden függött a hangulatától. Amikor én idekerültem segédlelkésznek Kolozsvárra 1935 szeptemberében *Vásárhelyi János* mellé, aki főjegyzője volt, elküldött egyszer Makkaihoz, hogy írassam alá a kispapi és nagypapi diplomákat. Nyújtottam egyiket a másik után, ő egy szót sem szólt hozzám, úgy tekintett engem, mint egy gépet, mintha nem is ember lennék, hanem egy gép, amelyik automatikusan adagolja eléje a diplomákat. Nem szólott egy szót sem. Igaz, hogy amikor elmenetem s köszöntöttem, fogadta, de egyebet egy szót sem. Viszont amikor doktoráltam Debrecenben 1944 májusában, akkor hozzájuk is

ellátogattam, sőt meg is hívtak ebédre is, és olyan közvetlenül elbeszélgettünk, barátságosan Makkaival is és Margit nénivel is, hogy tiszta öröm volt.

G.P.-né: Szóval ez alatt a hat év alatt, amíg én a titkárnője voltam, addig szinte családtagként éltem velük. Például, valamelyik könyvének tiszteletdíjából vettek a Dónáth úton, a Szamos mellett egy kertet. Mellettük laktak *Áprilyék*, akikkel ők nagyon jóban voltak végig, amíg ki nem ment és a Baár-Madas igazgatója nem lett. Igen gyakran mentünk oda, és szívesen látták az embereket, és engem is. Minden alkalommal hívtak, együtt nyaraltunk, fürödtünk. Ami nagyon érdekes volt: Margit néni nem szeretett sétálni, ő egy kicsit nehezkesebb volt, de amikor úgy alkonyodott, ő és Laci, a méltóságos úr – mert én végig méltóságos úrnak hívtam, elmentünk sétálni végig a Dónáth úton. Leültünk valahová, egy domb tetejére, és akkor ő valahogy megnyílt, és egy csomó gondjáról beszélt, amit én szinte meg sem értettem. Hárman beszélgettünk, de főleg ő beszélt. Valahogy akkor úgy éreztem, hogy nagyon nagy szüksége van ezekre a percekre, könnyít a lelkén. Meg kell mondjam, őszintén, neki itt az egyházban a lelkészek között nem volt igazi lelki barátja

G.P.: Ebben azt hiszem hibás volt az ő természete is. A lelkészek olyanok voltak, amilyenek lehettek a falusi papok, de itt nem is a lelkészekről kell beszélni, hanem a teológiai tanárokról.

– *Vajon nem volt egy olyan is ebben, hogy ő az egyház és az irodalom között őrlődött?*

G.P.: Az a gyanúm, hogy volt ebben valami, amit mondasz. Mégpedig miért többek között? Mert amikor nekifogott egy regény lediktálásához, annyira benne élt, hogy az teljesen lekötötte úgy, hogy az egyházi problémák eléggé háttérbe szorultak.

G.P.-né: És zárkózottsága ellenére, Makkai nagyon mélyen belelátott az emberekbe, óriási emberismerete volt és tudta, hogy kit hová kell helyezni. Meglátta Bíró Mózesben a különleges szervezőt. Odatette Borbáth Danit a szászvárosi árvaházhoz, és ő ennek nagyon jól megfelelt.

– *Erzsike néni, Makkai elmenésében milyen okok játszottak közre?*

G.P.-né: Na várjon, mert ez egy külön elbeszélés. Én 1930. október elsején kerültem oda, és nagyon közeli, szinte baráti viszonyba kerültünk. Például amikor leültünk teázni, csak ketten teáztunk. Én eléggé zseniőztem magam, mert én nem voltam úri leány, apám iparos volt, és ő sem volt társalkodó típus, de olyan közel kerülhettem hozzá, hogy ezeken az alkalmakon nagyon sok mindent elmondott és nagyon bizalmas volt velem. Felvágás nélkül mondhatom, hogy amikor elment, azt mondta, hogy *Mester Mihályon kívül* (ő volt a gazdasági tanácsos) én voltam az egyetlen, aki a legközelebb álltam hozzá.

– *Akkor biztosan taníja tetszett lenni az ő vívódásainak, az elmenés körüli gyötrődéseinek.*

G.P.-né: Volt egy T.E. nevű lelkész, Bukarestben, esperes, aki egy nagy gazember volt.

G.P.: Remélem nem volt rokonod, de akkor is mindegy, mert úgy volt.

– *A professzor úr azt mondta az „ántivilágban”, hogy: megmondom négyszemközt, de ha behivatnak, úgyis letagadom.*

G.P.: Makkai abban az időben nagyon-nagyon jó viszonyban volt *Bethlen* Istvánnal, nagyon sokat járt fel hozzá Pestre. Mi volt ennek az alapja? Az, hogy Bethlen Istvánnak Vajdakamaráson, ahol Makkai lelkeszi szolgálatát kezdte, birtoka volt. Így aztán többször találkoztak, beszélgettek, és így kerültek baráti kapcsolatba. Bethlen felismerte Makkaiiban – aki nála lényegesen fiatalabb volt – a tehetséges embert, és nem úgy állott vele szemben, mint egy földbirtokos a falu papjával, hanem mint egyenlő fél.

G.P.-né: Az volt a helyzet, hogy Bethlenen keresztül az erdélyi egyházak külföldi segílyt kaptak, ami a T.E. kezén ment keresztül. Ő úgy látszik rájött a saját fontosságára, és állandóan zsarolta Makkait. Makkai nem volt egy erős idegzetű, és ezt nem bírta. Volt amikor Margit nénit a moziból kellett hazahívni, mert a püspök úr rosszul lett.

A családban is volt egy ilyen szerencsétlenség, hogy a Margit néni édesanyja is egy meglehetősen közönséges nő volt, aki szintén zsarolta Makkait, és kellemetlenkedett neki. Egy szövödéje volt, ami csak arra volt jó, hogy kompromittálja Makkaiékat.

Ezek a gondok és zajok távol voltak az ő egyéniségétől és vissza soha egy szót sem tudott szólni. A másik dolog az, hogy elmaradtak tőle legjobb barátai. Kezdődött *Ravasszal*, elment *Áprily*, meghalt *Kuncz Aladár*, *Reményik* pedig egy félénk, visszahúzódó ember volt. Szerette az embereket, barátkozni is tudott, de nem volt alkalmas arra, hogy nehéz sorsban levő emberen segíteni tudjon, és neki támasza legyen, hogy Makkai az ő problémáit vele meg tudja beszélni.

Szóval ő teljesen egyedül maradt. Ittléte utolsó éveiben már csak *Mester Mihállyal* volt közelebbi, barátiabb kapcsolatban.

G.P.: Na most egy probléma. A teológiai tanárokkal ő nem volt nagyon jó viszonyban, valljuk ezt meg őszintén, azért részben, mert irigyelték. Én tudom, hogy magának *Imre Lajos* édes nagybátyja, de bizonyos mértékig mindenki irigyelte, nem állottak melléje, amikor kellett. Azután az is, hogy nem tetszett ezeknek a teológiai tanároknak, hogy *Makkai* miért van benne ezekben a világi irodalmi körökben, miért ír regényeket. Később *Tavaszy* is belekerült, de ha akkor ott lett volna, akkor talán jobban meg tudták volna érteni egymást.

G.P.-né: Úgy hogy lényegében *Makkai* egyedül maradt az ő rettenetes problémáival, és akkor jöttek a zsarolások, mert folyamatosan jöttek a pénzek. Ebből épült nagyon sok intézmény, működött sok szervezet, és a papi gyermekek is ezekből kaptak segílyeket.

– *Van egy olyan vélemény is, hogy kirobbant a pénzügyi botrány, és az állam maga tette választás elé: vagy megy, vagy börtön.*

G.P.-né: Én erről nem tudok, nem hallottam, pedig azt hiszem nekem elpanaszolta volna.

G.P.: Annál is inkább mert azt hiszem, hogy a régi Románia nem kockáztatta volna meg, hogy egy püspököt börtönbe betegyen. Megszorítást alkalmazhattak volna, de börtönt, nem hiszem.

– *Makkai beszélt magánbeszélgetésekben az elmenésről?*

G.P.-né: Hogyne, hát évekig folyt és téma volt állandóan. Honnan is kezdjem? *A Magyarok csillaga* számomra óriási élmény volt. Akkor már megvolt a Böszörményi úti lakás, és azt mondta, miután itt annyira felgyűltek a problémák, és neki nyugodt légkörre volt szüksége, hogy menjek fel velük Pestre, és ott írjuk meg a Magyarok csillagát. Ez volt az utolsó, amit együtt írtunk. Ekkor már nagyon érződött, hogy el akar menni, például átmentünk Ravaszékhoz vagy a Baár –Madasba Árilyékhoz, és én is jelen voltam a beszélgetéseken s hallottam, hogy miután ő itt már nem bírja ezt a nyomást, elmegy. Ő nem volt túl erős idegzetű ember. Megbeszélte Ravasszal, hogy nevezze ki Debrecenbe teológiai tanárnak. Ez már '34-ben elkezdődött, a családban gyakran volt szó róla. Erre mutatott az is, hogy Sanyikát – ő volt a kisebbik fiú – a Ludovikára adták szegényt, ez is lett a tragédiája. Aztán Laci is kiment tanulni, tehát már látszott, hogy az egész család kimenőben van.

Neki az elmenés óriási megrázkódtatás volt, és az is, hogy felrötták neki, megvetették érte, hogy miért akar elmenni, miért nem vállalja tovább az erdélyi sorsot. Viszont az az igazság, hogy ő ezt nem bírta.

G.P.: Meg is írta ugye, hogy *Nem lehet*; lett is belőle nagy vita. De Makkainál a kritizálók figyelembe kellett volna vegyék az ő idegállapotát, ami nagyon nagy mértékben közrejátszott. *Makkai* mindig azt mondta, hogy tíz évig egy nehéz helyzetet mindig kibír, de utána annyira felmondja az ereje a szolgálatot, hogy képtelen tovább helytállni. Biztosan volt valami ilyesmi is.

– *Magánbeszélgetésben ő mit hozott fel magyarázatként?*

G.P.-né: Mindent, mindent elmesélt. A zsarolást, a kisebbségi sorsot, a betegséget, én mindenről tudtam, de ő tökéletesen megbízott bennem, hogy én soha senkinek erről nem beszélek, és nem is beszéltem.

G.P.: Makkainak óriási szerepe volt az erdélyi magyarság szellemi ébrentartásában és megtartásában, és ezért nagyon sok román is szerette volna ellensúlyozni, és támadták, sok nehézsége volt.

G.P.-né: Ő nem menekült innen. Nagyon sokan azután rá akarták fogni, hogy a nehézségek elől menekült. Nem menekült, hanem nem bírta tovább.

Amikor Pesten írtuk a *Magyarok csillagát*, az egy nagyon kemény munka volt. Reggeltől estig dolgoztunk. Annyi időnk nem volt, hogy együnk. Titokban kellett elmenjek a hűtőszekrényig, és valósággal loptam a feketekávé, hogy bírjam, mert néha azt hittem, hogy összeesem. Makkai ezt nem vette észre. Annyira benne volt a saját gondolataiban, hogy más lelki helyzetét nem tudta észrevenni. Ellenben 8 órakor abbahagytuk, megvacsoráztunk, és akkor Lacival és velem hármásban lementünk a Böszörményi útról a Lánchídon keresztül egész az Országházig. Ott leültünk egy padra. Sajnos, hogy az ember agya véges, akkor kellett volna egy ilyen magnó, mert akkor mindent elmondott: a *Bethlen* Istvánnal való kapcsolatát, hogy mi történt Erdélyben, milyen támadások érték, hogy miért kellett elmenjen. Képzelteti, hogy meg voltam hatódva. Ez '35-ben volt, miután kérte betegszabadságát. Már részben el is voltak költözve. 1936 karácsonyára meghívtak vendégségbe, ott ültem egy hétig. *Dávid Gyula* a Hargitáról egy akkora fenyőfát küldött, hogy a plafonig ért. Megható volt Dávid Gyulának ez az üdvözlése és baráti gesztusa.

– *A gyülekezetekben hogy találta meg a hangot az egyszerűbb emberekkel?*

G.P.: Nagyon megtalálta. Hetedik gimnazista koromban Magyarózdton voltam legációban, ahol a lelkész elmesélte, hogy püspöki vizitáció volt az egyházmegyéjében. Valamelyik tagja a vizitációnak beszélt, beszélt, de látszott a híveken és a presbitereken, hogy nem értik. Előállt Makkai és az egészet néhány perc alatt olyan egyszerűen összefoglalta, hogy látszott, mindenki megértette. Nagyon értett ahhoz, hogy úgy beszéljen, hogy mindenki megértse. A maga módján kedves és barátságos volt. Nagyon szeretett prédikálni. Ezt azért mondom ilyen hangsúlyozottan, mert volt olyan vélemény is, hogy nem szeretett. Én tanúja vagyok annak, hogy igenis nagyon szeretett és tudott is beszélni, élvezet volt hallgatni.

Nagyon színesen adott elő a teológus konferenciákon is. Egy alkalommal a szociáldemokraták Kolozsváron meghívták a Kautzki-körre, ahol az egyház és a társadalmi élet kérdéseiről tartott előadást. Olyan tisztán és logikusan adott elő, hogy még a nagy vitatkozók sem tudtak akadékoskodni, azok sem mertek kikezdeni vele.

G.P.-né: Makkai nagyon közel állt hozzám, és eléggé kivett, elszigetelt engem ez a szoros munkaközösség az emberektől, közösségektől. A társadalmi életemet is ők jelentették. Moziba vittek, együtt mentünk a Dónáth útra, szinte állandóan velük voltam, és ezáltal el is szigetelődtem. Ők érezték, hogy ha innen elmennek, én egyedül fogok maradni. De akkor már szerencsére Pali bácsival el voltunk jegyesedve...

Aztán elmentek...Megbeszélte Vásárhelyivel, hogy átvesz, de ez csak két évig tartott. Nem dobott ki, csak letett az Igazgatótanácshoz, és akkor lett püspöki titkár *Nagy Lajos*, aki elvette a Vásárhelyiné hűgát. Mi aztán összeházasodtunk, és meghívtak egy nagyon jó háromszéki gyülekezetbe, Nagyborosnyóra.

– *Maradt valami emléke Erzsikének Makkaitól? Őriz valamit ebből a korszakból?*

G.P.-né: Én egész közel voltam hozzá, és fiatal is voltam. Sokat beszélgettünk. Én zseninek láttam. Mint egy féltett kincset úgy őriztem sokáig azokat a kéziratokat, piszkozatokat, amiket nekem gyorsírásra diktált. Mindent őriztem, amit neki írtam, fontos emlék volt, és persze dokumentum is. De aztán tudja, jöttek az ötvenes évek, ijesztgetések. Makkai akkor nagyon veszélyes volt, az emberek még a könyveit is eldugták a polcra, féltünk a házkutatástól... Elégettük. Fájdalmas kimondani, de ezt tettük.

Jócskán leszállt az este, én is szedelőzködöm a hosszúra nyúlt beszélgetés után. Az ajtó fele indulásomban veszem észre, hogy Makkai néz rám a falról, kicsit szomorúan. A kép alján gondos, búcsúzó sorok: Erzsikének szeretettel Makkai Sándor, 1935 Karácsonyan.

Beszéltetett és lejegyezte: **Vetési László**

Megjelent a *Református Egyház* 1990. júniusi számában és újra közölték a *Romániai Magyar Szó* 1992. február 15.-ei számában.